

VÝZNAM A MOŽNOSTI ŠTÚDIA ČASOVÉHO ASPEKTU
SOCIOEKONOMICKÉHO TRANSFORMAČNÉHO PROCESU
Z POZÍCIE SLOVENSKEJ GEOGRAFIE

Florin ŽIGRAI

Abstract

Till now there was not paid much attention in the Slovak geography to the time orientated research of the socioeconomic transformation process. This paper explains in its first part in brief the relationship between the time and space category and the most important properties of time. In the second part of this contribution are shortly mentioned the general reasons for the insufficient development of the time orientated research of the socioeconomic transformation process in the Slovak geography and possibilities to improve this situation by means of working out the theory and methodology of such orientated research in the framework of social geography, behavioural geography, perceptual geography, political geography and religious geography. Beside it is necessary to use the theoretical basis and methodical instruments from other sciences like environmental psychology, sociology, history, etc.

Key words: transformation proces, Slovak geography

1. Význam štúdia časového aspektu socioekonomického transformačného procesu

Súčasný socioekonomický transformačný proces reformných krajín, do ktorých patrí aj Slovensko znamená ďalekosiahle zmeny v celej spoločnosti a jej rozličných oblastiach, vedu pritom nevynímajúc. Pre jednotlivé vedné disciplíny je tento jedinečný fenomén a proces zároveň veľkou výzvou reagovať zo svojho pohľadu rozpracovaním príslušnej teoretickej bázy a metodického inštrumentária základno-výskumného a aplikačného charakteru pri riešení nastolených nových problémov. To isté, ak nie dvojnásobne platí aj o geografii, ktorá sa totiž musí vysporiadať s najrozličnejšími aktuálnymi javmi a procesami synergeticky pôsobiacich v ich časo-priestorových a prírodno-spoločenských súvislostiach a komplexoch.

Z rozboru slovenskej a zahraničnej geografickej literatúry, zaoberajúcej sa problematikou socioekonomického transformačného procesu v reformných krajinách okrem iného vyplýva výrazná kvalitatívno-quantitatívna asymetria medzi relatívne malým počtom prác a stupňom rozpracovania teórie a metodiky, ktoré sa venujú časovým aspektom tohto fenoménu na jednej strane a veľkým množstvom metodicky zreých prác, skúmajúcich jeho priestorové aspekty na strane druhej. Tento nepomer je pochopiteľný s prihliadnutím na okolnosť, že centrálnou kategóriou geografického výskumu bol vždy priestor, zatiaľ čo výskumu času sa venovalo až na malé výnimky, ako napr. známa lundska škola geografie času (T. Hägerstrand 1970, 1972) nepomerne menej geografov.

Na veľké prekvapenie aj v negeografických disciplínach, najmä v sociológii, psychológii a histórii je analýza sociálnej časovej kategórie, ktorá ovplyvňuje rýchlosť a spoločenskú akceptanciu socioekonomického transformačného procesu s jeho komplikovanou časopries-

Prof. RNDr. Florin ŽIGRAI, CSc.

Rakúsky ústav pre východnú a juhovýchodnú Európu, pobočka Bratislava, Gondova 2, 818 01 Bratislava

torovou štruktúrou, spleťosťou a väzieb, žiaľ na periférii ich záujmu. Nedostatočným zohľadnením pôsobenia časového fenoménu, alebo vytrhnutím časti z časopriestorového a vecného kontextu, sa často takto dospelo k nesprávnemu resp. skreslenému hodnoteniu jednotlivých javov socioekonomického transformačného procesu. Tento proces totiž nepredstavuje z perspektívy generácií, ktorých sa bezprostredne dotýka v žiadnom prípade strnulý, alebo skokovitý časopriestorový útvar, ale naopak veľmi dynamický, plynulý a s určitými prechodnými obdobiami jedinečný úkaz.

Ako už bolo vyššie stručne uvedené, geografia doposiaľ neskúmala časový fenomén v takom rozsahu ako priestorový aspekt. V porovnaní k priestorovej dimenzii „vedľa seba“, je pre časový rozmer charakteristické „za sebou, resp. po sebe“. Časová kategória takto obohacuje priestor ako centralný geografický výskumný predmet o ďalšiu dimenziu, ktorá je spojená s minulosťou, prítomnosťou, alebo budúcnosťou. Kombináciou trojdimenzionálnej priestorovej kategórie s jednorozmernou časovou kategóriou vzniká nová štvordimenzionálna časopriestorová kategória.

Časový aspekt ponúka geografickému výskumu názornejší obraz a tým širšie pole pôsobnosti. Pre časovú kategóriu je charakteristické nepretržité a celopriestorové jednotné pôsobenie, čo z hľadiska geografického výskumu sa javí ako relatívne nevýhodné, pretože sa časová kategória nedá na rozdiel od priestoru, priamo použiť ako vhodný lokalizačný a diferenciačný faktor v rámci geografických analýz a syntéz. Čas pôsobí však sprostredkované cez prírodné a spoločenské procesy, ktoré ovplyvňujú a určujú primárnu a sekundárnu krajinnú štruktúru. Okrem toho sa čas dá chápať popri priestore ako ďalší „zdroj“ využívania krajiny, pričom narazíme na nápadnú paralelu medzi využitím priestoru a času. Výskum vývoja využitia času vzťahujúceho sa na určitý priestor, resp. územie v rámci geografie času predstavuje akýsi výskumný pendant, resp. komplementárnu časť k výskumu priestoru z časového aspektu, napr. časový vývoj využitia zeme v rámci regionálnej geografie.

Stručná charakteristika jednotlivých vlastností časovej kategórie, ako napr. zotrvačnosť, kontinuita, irreverzibilita a akumulačný, resp. evolučný potenciál, ako aj mechanizmus ich pôsobenia v rámci socioekonomického transformačného procesu, spolu s vyčlenením jeho etáp a určením rýchlosti jeho tempa, ako aj znázornenia trojdimenzionálneho modelu vzťahu medzi časom, priestorom a štruktúrou socioekonomického transformačného procesu bola už načrtnutá v prácach F. Žigrai (1995 a,b. 1996).

Z nej by som rád upozornil aspoň na jednu okolnosť, že na základe časopriestorovej analýzy a následnej syntézy ich dvoch hlavných zložiek a síce časového prírodného a spoločenského potenciálu, ktorý predstavuje určitý časový akumulačný efekt na jednej strane a priestorového socioekonomického štruktúrného potenciálu, ktorý vyvoláva priestorový aglomeračný efekt na strane druhej, je možné dospieť k ohraničeniu území so zmiešaným časopriestorovým infraštruktúrnym potenciálom ako jadrami impulzu, z ktorého sa najrýchlejšie a najúčinnnejšie šíri do okolia socioekonomický transformačný proces. Ako úspešný príklad takéhoto impulzného jadra s celoslovenským dosahom možno uviesť Bratislavu, ktorá predstavuje kombináciu výhodnej geografickej polohy s výrazným časovým akumulačným efektom a priestorovým aglomeračným efektom.

Na základe doterajšieho sledovania tohto zaujímavého fenoménu sa dá konštatovať, že z vyššie uvedených vlastností času sa v transformujúcej spoločnosti všeobecne a do značnej

miery podceňuje, resp. nezohľadňuje najmä kontinuita, zotrvačnosť a akumulatívny, resp. evolučný potenciál. A práve tieto časové vlastnosti veľmi intenzívne pôsobia v pozitívnom či negatívnom zmysle na intenzitu a smer vlastného transformačného procesu. Toto podceňovanie je zrejme spôsobené ako univerzálnosťou a samozrejmosťou času a jeho jednotlivých vlastností, tak aj nedostatočnou znalosťou mechanizmu ich pôsobenia.

2. Možnosti štúdia časového aspektu socioekonomického transformačného procesu

Náhle socio-ekonomicko-politické zmeny na Slovensku v roku 1989 našli vtedajšiu spoločnosť, vedeckú a v rámci nej geografickú nevynímajúc, nedostatočne pripravenú rýchlo a správne reagovať. Táto okolnosť sa ešte výraznejšie prejavila, ako už bolo vyššie uvedené, pri riešení čiastkového a pre geografiu netradičného problému, akým je časový aspekt socio-ekonomického transformačného procesu.

Korene nepripravenosti slovenskej geografie riešiť v dostatočnej miere tieto špecifické problémy, ktorých jadrom je sociálny čas siahajú do obdobia pred posledných štyridsať rokov. Preferencia materiálno-ekonomických aspektov, resp. názorov nad sociálno-duchovnými v rámci rozvoja vedných disciplín, mala napríklad pre geografiu za následok, že neboli prakticky rozvinuté také jej subdisciplíny, ako napr. sociálna geografia, geografia správania, geografia vnímania a kultúrna geografia. V tomto období sa časovými aspektami zaoberalo na Slovensku málo geografov. Jednalo sa väčšinou o práce spojené s časovým vývojom využitia zeme a vývojom kultúrnej krajiny, vývoja administratívneho územia Slovenska a pod. (F. Žigrai a V. Drgoňa, 1995, J. Žudel, 1993 a i.)

A práve absencia týchto geografických vedných subdisciplín sa najmä v počiatočnom období socioekonomickej transformácie negatívne prejavila pri snahe zapojenia sa geografie do riešenia problematiky socioekonomického transformačného procesu spojeného s jeho časovými aspektami. U vyššie menovaných geografických vedných odvetví nebola rozpracovaná teoretická báza ako výsledok zovšeobecnenia získaných poznatkov na jednej strane a účinné metodické inštrumentárium na strane druhej, ktoré by umožnili vykonať vedecky fundovanú analýzu a syntézu daného problému. Okrem toho absentovalo pretransformovanie získaných výsledkov do takých odporúčaní, ktoré by mohla rýchlo a efektívne akceptovať široká verejnosť a politická sféra v rámci jej rozhodovacieho procesu.

Otvorenie hraníc a s tým spojená možnosť širokej spolupráce so špičkovými geografickými pracoviskami v zahraničí predsa však umožnilo budovanie základov nových geografických odvetví ako napr. sociálnej, behaviorálnej, percepčnej a religióznej geografie (D. Kollár, 1992, 1994, 1995, V. Ira, 1996, 1998, V. Drgoňa, H. Kramáreková, A. Dubcová 1994, J. Oľahel, 1994, 1996, P. Spišiak, 1993, G. Zubriczký 1996, Š. Očovský 1992, R. Matlovič 1993, V. Kondráčová 1996, F. Podhorský 1996 a i.). Tento moment okrem iného potvrdil jestvujúci veľký vedecko-invenčný potenciál na Slovensku a tým aj životaschopnosť slovenskej geografie.

Riešenie vyššie uvedeného špecifického problému, t.j. časového aspektu socioekonomického transformačného procesu z pozície slovenskej geografie sa bude môcť zrejme uskutočniť tromi metodickými krokmi.

V prvom metodickom kroku pôjde predovšetkým o rozpracovanie špeciálnych dotazníkov so sociálno-psychologickým obsahom. Tu bude musieť geograf čerpať z prác sociológov

a psychologov, pričom jednotlivé otázky je potrebné tak formulovať, aby sa v odpovediach respondentov ako výsledok spôsobu myslenia, vnímania a správania, odrazil tiež faktor času. Najvýhodnejšie a najúčinnnejšie sa javí priama spolupráca geografov s vyššie menovanými pracovníkmi iných odborov. (O. Mészáros, 1994, J. Pašiak 1987, E. Naništová 1996, V. Rosová a G. Bianchi, 1996 a i.).

V druhom metodickom kroku bude potrebné, aby sa výsledky prvého kroku získaných predovšetkým sociológmi, psychologmi, filozofmi historikmi a inými pretransformovali do časo-priestoru, čo je už prvoradou úlohou sociálnej, perceptuálnej, behaviorálnej a kultúrnej geografie. Tu už dosiahli slovenskí geografi v poslednom období pozoruhodné výsledky, na ktorých sa dajú ďalej úspešne rozvíjať novo sa formujúce geografické prístupy. Vybraných predstaviteľov týchto nových geografických výskumných smerov sme už vyššie citovali.

V treťom metodickom kroku bude potrebné, aby slovenskí geografi rozpracovali mechanizmus prevodu získaných výsledkov s časo-priestorovým obsahom z druhého metodického kroku do argumentačnej polohy, potrebnej pre ich účinné zaradenie do argumentačných línií politicko-rozhodovacej sféry. To bude úloha predovšetkým pre slovenskú politickú geografiu, kde sa už urobili prvé kroky. (P. Mariot 1992, 1996, J. Buček 1995, V. Vlčková 1995, R. Ištók 1997, J. Mazúrek 1994, E. Michaeli, R. Ištók 1996 a i.).

Záver

Z vyššie uvedených stručných poznámok vyplýva, že slovenskej geografii sa už podarilo vybudovať najnutnejšie základy, potrebné pre štúdium časového aspektu socioekonomického transformačného procesu. V budúcnosti bude potrebné zamerať zvláštnu pozornosť na ďalší rozvoj teoretickej bázy a metodického inštrumentária časového výskumu, predovšetkým v oblasti sociálnej geografie a menovite v rámci geografie správania sa a vnímania. Pritom bude nevyhnutné, aby geografi ešte intenzívnejšie čerpali zo skúseností sociologických a psychologických výskumných smerov, zaoberajúcich sa časovými aspektami socioekonomického transformačného procesu.

Literatúra:

- BUČEK, J. (1995): Mesto, štát a územie. In: Acta fac.rer.nat. Univ.Com. Geogr. Nr.36, 131-250.
- DRGOŇA, V., KRAMÁREKOVÁ, H., DUBCOVÁ, A. (1994): Mobilita chodcov v centrálnej časti mesta Nitra (pohľad geografov). In: Geographical Studies, Nr. 3, pp. 97-137, University of Education Nitra.
- HÄGERSTRAND, T. (1970): What about people in regional science? In: Papers of the Regional Science Association, 25, 1970, p. 7-21.
- HÄGERSTRAND, T. (1972): The impact of social organization and environment upon the time-use of individuals and households (Plan International Special Issue 1972) in: Kuklinski, A. (Hg.) Social Issues in Regional Policy and Regional Planning, Mouton, Haag, 1977 (New Babylon Bd. 27 S.).
- IRA, V. (1996): Etnická a religiózna štruktúra obyvateľstva východného Slovenska a percepcia etnických a religióznych napätí. In: Geografický časopis, 48, 13-34, Bratislava.

- IRA, V. (1998): Niekoľko otázok k časo-priestorovému výskumu v sociálnej geografii. In: *Nové trendy v geografii* (Ed. A. Bezák), Zborník referátov z III. teoreticko-metodologickej konferencie Slovenskej geografickej spoločnosti. Piešťany 24.-26.10.1988, 39-42. Bratislava 1989.
- IŠTOK, R. (1997): Štát na politickej mape sveta (Politicko-geografické a geopolitické aspekty). In: *Geografické práce*, ročník 7, č. 1, 170 str., FHPV PU Prešov.
- KOLLÁR, D. (1992): O niektorých otázkach a úlohách sociálnej geografie. In: *Geografický časopis*, 44, 2, pp. 149-161.
- KOLLÁR, D. (1994): Importance of Perception and Evaluation of Environment in Spatial Behaviour of Man. In: *Geografický časopis* 46, 205-218.
- KOLLÁR, D. (1995): Problem of the Boundary and Behaviour of Man (on example of the Slovak-Austrian Boundary). In: *The Boundaries and their Impact on Territorial Structure of Region and State*. (Ed. V. Baran). Geographical Studies, Acta univ. M. Belii, Banská Bystrica, 60-65.
- KANDRÁČOVÁ, V. (1996): Formovanie územnej organizácie gréckokatolíkov na Slovensku. In: *Geografické informácie*, č. 4, s. 75-80, Univerzita Konštantína Filozofa Nitra.
- MARIOT, P. (1992): Priestorové hodnotenie výsledkov volieb do SNR (jún 1990). In: *Geografický časopis* 44, č. 3, 231-249.
- MARIOT, P. (1996): Účasť obyvateľstva najväčších miest SR na voľbách do Slovenského parlamentu. In: *Geografické informácie*, č. 4, 56-59, Univerzita Konštantína Filozofa Nitra.
- MATLOVIČ, R. (1993): *Religiózna geografia*. Prešov (Metodické centrum).
- NANIŠTOVÁ, E. (1996): Niektoré prístupy k štúdiu nútenej geografickej relokácie. In: *Acta Environm. Univ. Com.*, Vol. 8, 97-100, Bratislava.
- MAZÚREK, J. (1994): Slovenská republika vo vzťahu ku geopolitickým problémom stredoeurópskeho priestoru a ich interpretácia vo vysokoškolskej edukácii. In: *Geopolitické trendy v stredoeurópskych regiónoch a ich vplyv na teritoriálnej štruktúry*. Zborník z medzinárodného seminára, Banská Bystrica, 26-31.
- MÉSZÁROS, O. (1994): Sociálny čas a koordinácia ľudskej činnosti. In: *Filozofia*, ročník 49, č. 10, 659-679.
- MICHAELI, E., IŠTOK, R. (1996): Formovanie územia Slovenska a geopolitické faktory jeho polohy. In: *Geografické informácie*, 4, 51-55, Univerzita Konštantína Filozofa, Nitra.
- OČOVSKÝ, Š. (1992): Princípy geografického štúdia religioznej problematiky. Zborník referátov z X. zjazdu SGS pri SAV, Bratislava, pp. 138-148.
- OŤAHEL, J. (1994): Visual Landscape Perception Research for the Environmental Planning. In: *Geographica Slovaca* 6, 97-103.
- OŤAHEL, J. (1996): Krajina, pojem a vnem. In: *Geografický časopis*, 48, 241-253.
- PAŠIAK, J. (1987): Sociálno-ekologická problematika kvality mestských sídiel. In: *Životné prostredie*, 6, 293-297.
- PAULOV, J. (1994): Kontext globalizácie a „lokalizácie“ v súčasnom svetovom hospodárstve. In: *Geografické informácie* III, Univerzita Konštantína filozofa, Nitra, 36-41.
- PODHORSKÝ, F. (1996): Religiozita a religiozna štruktúra obyvateľov miest Slovenska. In: *Geografické informácie*, č. 4, 71-74, Univerzita Konštantína Filozofa Nitra.

- ROSOVÁ, V., BIANCHI, G. (1996): Environmentálna psychológia, jej predstavitelia a úroveň environmentálno-psychologického poznania na Slovensku. In: *Acta Environm. Univ. Com.*, Vol. 8, 53-60, Bratislava.
- SPIŠIAK, P. (1993): Percepcia potravinového systému Petržalky – časť Bratislava, obyvatelmi Petržalky. In: *Zborník referátov zo seminára „Geografia – aktivity človeka v krajine“*, Katedra geografie PF UPJŠ Prešov (Ed. R. Novodomec), 196-201.
- ZUBRICZKÝ, G. (1996): Príspevok k mentálnemu mapovaniu Slovenska – Záhorie. In: *Geografické informácie*, č. 4, 159-162, Univ. Konštantína Filozofa Nitra.
- ŽIGRAI, F. (1995a): Význam kategórie času v geografii a krajinnej ekológii. In: *Zborník referátov z medzin. konferencie „Vybrané problémy súčasnej geografie a príbuzných vedných disciplín“*. (Ed. M. Trizna) Facult. Rer. Nat. Univ. Com. Bratislava, s. 218-224.
- ŽIGRAI, F. (1995b): Význam časovej dimenzie v územnom systéme ekologickej stability. In: *Abstracts S. 15, SEKOS SAV Nitra*.
- ŽIGRAI, F., DRGOŇA, V. (1995): Landscape-ecological Analysis of the Land Use Development for Environmental Planning (Case Study Nitra). In: *Ecology (Bratislava) Vol. 14, Supplement 1/1995*, p. 97-118.
- ŽIGRAI, F. (1996): Einige Bemerkungen zur Bedeutung der Zeitkategorie im sozio-ökonomischen Transformationsprozeß der Reformländer. In: *Acta facult. rer. nat. Univ. Com. Geogr. Nr. 37*, 34-46.
- ŽUDEL, J. (1993): Utváranie hraníc Slovenska. In: *Geografia*, roč. 1, č. 1, Geo-servis, Bratislava, s. 3-5.

**SIGNIFICANCE AND POSSIBILITIES OF THE TIME STUDY
OF THE SOCIOECONOMIC TRANSFORMATIONPROCESS
FROM THE SLOVAK GEOGRAPHICAL POINT OF VIEW**

Florin ŽIGRAI

Summary

Till now there was not paid much attention in the Slovak geography to the time orientated research of the socioeconomic transformation process. This paper explains in its first part in brief the relationship between the time and space category and the most important properties of time. In the second part of this contribution are shortly mentioned the general reasons for the insufficient development of the time orientated research of the socioeconomic transformation process in the Slovak geography and possibilities to improve this situation by means of working out the theory and methodology of such orientated research in the framework of social geography, behavioural geography, perceptual geography, political geography and religious geography. Beside it is necessary to use the theoretical basis and methodical instruments from other sciences like environmental psychology, sociology, history, etc.

These theoretical-methodological goals should be realized in three approximation steps.

Recenzent: RNDr. Peter Mariot, CSc.